

ЕВОЛЮЦІЙНА МОДЕЛЬ СТАНОВЛЕННЯ ПРИКМЕТНИКА ТА СЕМАНТИКА КАТЕГОРІЇ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ

Полюга Світлана Михайлівна

викл.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті розглядається еволюційний шлях становлення прикметника. Автор аналізує послідовне витворення прикметника як процес формування поняття про якісну ознаку предмета. Семантико-синтаксичний критерій, покладений в основу визначення прикметника, дає змогу окреслити властиві для нього ознаки, тим самим відокремивши його від імені (в загальному розумінні) в самостійну частину мови.

Ключові слова: частини мови, прикметник, морфологічна категорія, категорія ступенів порівняння.

Комплексне дослідження термінологічної лексики, вивчення закономірностей її творення, структури термінів, дослідження системних відношень між одиницями цієї лексики перебуває у колі актуальних проблем мовознавства. Розвиток термінологічної лексики відображає культурний зріст народу та його культурне становище на тлі світового суспільства [Огієнко 1925, 50]. Активне вивчення граматичної будови мови та важливого її складника – морфології, основних мовознавчих понять і термінів сприяє пошуку термінів, які б оптимально відповідали певному значенню. Морфологія як наука є вченням про граматику слова, про граматичні класи, тобто частини мови, про граматичні категорії частин мови, про словотвірні ознаки вираження морфологічних та синтаксичних значень [Бондарко 1976, 48].

Мета даної статті полягає у дослідженні еволюції прикметника та виокремлення його в самостійну частину мови, а також становлення семантики категорії ступенів порівняння.

Аналіз старогрецьких та римських граматичних трактатів (стоїків, Діонісія Фракійського, Аполлонія Діскола, Марка Т. Варрона, Харісія, Доната, Прісціана) у порівнянні з першою граматиною мовознавчої традиції XVI–XVII ст. "Адельфотес", граматиною Л. Зизанія та М. Смотрицького свідчить про пряме наслідування в усіх трьох текстах описів граматичної системи грецької та латинської мов. Зважаючи на це, пропонуємо розв'язати наступні *завдання*: проаналізувати дефініцію прикметника в античних граматиках; окреслити основні критерії, що сприяли виокремленню прикметника в самостійну частину мови; роль категорії ступенів порівняння у визначеності оцінки ознаки за якісним та кількісним параметрами.

Описом і мовознавчим аналізом класу іменних слів та становленням термінів на позначення прикметника і його категорій в античних граматиках займалися Й. У. Кобів (грецька граматика), О. Пилипів (латинська граматика). Еволюцію канону граматичного опису у Європі та в східних слов'ян досліджували Б. А. Ольховиков, Н. Б. Мечковская. Греко-латинська традиція граматичного опису стала основним засобом теоретичного опису староукраїнської літературної мови в граматиках XVI – XVII ст. та нової української літературної мови, яка почала своє формування у першій половині XIX ст. *Актуальність* дослідження зумовлена потребою виявити основні чинники та тенденції впливу античної традиції на станов-

лення в українській граматиці прикметника як самостійної частини мови та його основної морфологічної категорії. *Об'єктом* дослідження є терміни на позначення частини мови – прикметника та граматичної категорії ступенів порівняння в усій сукупності та багатоманітності вияву, зафіксовані у працях грецьких, римських та українських граматиків. *Предмет* дослідження становлять закономірності виникнення і становлення термінології у сфері частин мови і їхніх морфологічних категорій та системні відношення в її складі в античності та її історичне значення для формування української граматичної науки.

Прикметник є однією з категорій, властивих для давнього імені, яка у результаті розвитку наукової думки відокремилася у самостійне поняття якісної ознаки предмета. Поняття формального значення прикметника бере початок у грецьких граматиках, автори яких не виділяли цей розряд слів у самостійну частину мови, а розглядали як один з підвидів широкого класу слів *ὄνομα*. У Діонісія Фракійського зустрічаємо лексему *ἐπίθετον*, яку автор трактує у граматичному значенні як визначення загального імені, котре однаково додається як до власних, так і до загальних імен, щоб виразити похвалу чи докір і виходить від душі, або від тіла, або від зовнішніх якостей: "*Ἐπίθετον δὲ ἐστὶ τὸ ἐπὶ κυρίων ἢ προσηγορικῶν ὁμωνύμοις τιθέμενον καὶ δηλοῦν ἔπαινον ἢ ψόγον. Λαμβάνεται δὲ τριχῶς, ἀπὸ ψυχῆς, ἀπὸ σώματος, ἀπὸ τῶν ἔκτος*" [Dionysius Thracis 1883, 34]. Цим граматик намагався виділити серед імен категорію якості та вказати на їхню атрибутивну функцію.

Термін *ἐπίθετον* грецькі граматики запозичили у Аристотеля, який вживав його у працях з риторики для характеристики художнього означення, що подає додаткову якісну інформацію про людину, предмет чи явище. У "*Ῥητορική τέχνη*" (Риторичі) Аристотеля зустрічаємо групу складних слів-епітетів, що виступають у ролі означення, тобто *ἐπίθετον* "*ῥοδοδάκτυλος Ἠώς, μητραγύρῃς, μητροφόντης*" [Aristotelis 1859, Rhet., III, 1405].

Однак інший грецький учений Аполлоній Діскол не погоджувався із таким терміном і пропонував *ἐπιθετικόν ὄνομα* як термін, що уточнює зміст власного чи загального імені шляхом виділення характерної ознаки [Apollonius Dyscolus 1878, Synt., 31].

На римському ґрунті термін *adiectivum* продовжує традицію грецького трактування, що сягає Діонісія Фракійського. Харісій називає прикметник як слово, що додається до імені для вираження похвали чи докору "*laudandi gratia vel vituperandi*" [Gram. Lat. 1857–1880, I, 155]. Прісціан же підкреслює, що прикметник мусить бути у взаємодії з іншим іменем, без якого він не має змісту "*numquam est sine nomine*" [Gram. Lat. 1857–1880, II, 25]. Він, зокрема, подає широке тлумачення терміна *adiectivum* як вид імен, котрі є прикметниками, спільними для багатьох об'єктів і називаються *adiectiva*, бо означають субстанцію у загальних імен чи додаються до власних імен для демонстрації похвали чи осуду, або іншої властивості кожного імені: "*Adiectivum est, quod adicitur propriis vel appellativis et significat laudem vel vituperationem vel medium vel accidens unicuique: laudem, ut iustus, vituperationem, ut iniustus, medium, ut magnus*" [Gram. Lat. 1857–1880, II, 60].

Поряд із римським варіантом перекладу цього терміна автори деяких граматик вживають транслітеровану форму *epitheton*, що пояснюється великим впливом грецької науки та ще недостатньому поширенню нововведеного латинського терміна [Gram. Lat. 1857–1880, Donat., IV, 374].

Антична теорія стала взірцем також для трактування прикметника у перших слов'янських граматиках. Автори перших граматик перенесли на слов'янський ґрунт грецьку класифікацію частин мови. Термін *имя* у цій класифікації включав і поняття прикметника.

Так, у "Адельфотес" 1591 р. зустрічаємо переклад цього терміна "*налагаємоє*". Поділом імен на власні та загальні, а загальні ще на "*осушесвенное*" – іменник та "*прилагаємоє*" – прикметник, Л. Зизаній робить першу спробу групування іменних частин мови. М. Смотрицький також не розглядає прикметник окремою частиною мови, а визначає його як ім'я, що "*прилагається*" до іншого імені, однак подає термін "*прилагательное*", який став основою для формування відповідного поняття у російській мові.

Лише у ХІХ ст. появляються перші спроби українських граматиків (Я. Головацького, Й. Левицького, М. Осадці) виділити прикметник в окрему частину мови та створити термінологію прийнятну до норм української мови. Автори граматик 1893 р. С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер закріпили серед ряду, створених ними, термінів – *прикметник*.

У сучасній науці прикметники розподіляються на два підкласи: *первинні (непохідні) прикметники* і *вторинні прикметники*. Якісний стан предмета передають *первинні прикметники*, а *вторинні* сформувалися через відношення ознаки до предмета, дії, процесу, кількості чи обставинної ознаки [Вихованець 2004, 127].

Дослідження творення термінології у галузі прикметника в античній граматичній науці свідчить про тісну взаємодію понять прикметника та граматичного означення, зокрема, використовуючи термін для позначення синтаксичної категорії означення та для виділення тих імен, що виконують роль прикметника [Gram. Lat. 1857–1880, II, 553].

Семантико-синтаксичний критерій, покладений в основу визначення прикметника, дає змогу відмітити властиві для нього ознаки та ті, що вирізняють прикметник від імені. Уже Прісціан був близький до виділення прикметника в окрему частину мови, однак перешкодою на цьому шляху була морфологічна та семантична схожість між іменниками та прикметниками, бо об'єднувалися ці дві частини мови в одну категорію на основі двох граматичних ознак – здатності змінюватися за відмінками і причетності до роду, не прийнявши до уваги їхню синтаксичну диференціацію [Безпояско 1991, 26]. Прикметникові морфологічні категорії роду, числа і відмінка є залежними від зазначених категорій в іменниках, ознаку яких передають прикметники. Категорії числа й роду в прикметниках теж є абсолютно словозмінними категоріями, тоді як в іменниках категорія числа має неоднорідний характер (більша частина форм виявляє особливості абсолютно словозмінної, інша є класифікаційною) [Вихованець 2004, 130–131]. Морфологічними ознаками прикметника є здатність прикметника змінюватися за родами, числами і відмінками, а інші ознаки, зокрема ступені порівняння, більшою мірою є словотвірними.

У первинній семантиці категорії ступенів порівняння виявляється те, що на початковому етапі формування цієї категорії визначилося усвідомлення можливості оцінювати ознаку не лише за якісним параметром (тобто власне за фактом її вияву, існування), а й за кількісним. Причому кількісна оцінка була зорієнтована за позитивним вектором – поняттям про посилення інтенсивності у вияві ознаки. Уже в давній період розвитку граматичної думки граматики звертали увагу на ступені порівняння прикметників. Для їхньої номінації грецький граматист Діонісій Фракійський використовував терміни *συγκριτικόν ὄνομα* та *ὑπερθετικόν ὄνομα*, щоправда ступенювання прикметників учений розглядав не як категорію, а як вид імен: "*Συγκριτικόν δέ ἐστι τό τήν σύγκρισιν ἔχον ἑνός πρός ἕνα ὁμοιογενή, ὡς Ἀχιλλεύς ἀνδρείότερος Αἴαντος*" [Dionysius Thracis 1883, 27]. Таке ж трактування вищого ступеня знаходимо у праці Аполлонія Діскола [Apollonius Dyscolus 1878, Synt., 34].

Римські граматики, пристосувавши ступені порівняння до норм латинської мови, визнали три ступені, які утворюють ті імена, котрі означають якість та кількість і назвали це поняття *gradus comparationis*. Саме така назва вперше появилась у граматиці Палемона [Gram. Lat. 1857–1880, Char., I, 113]. Однак ця назва затвердилася не відразу. У I ст. до н. е. Марк Теренцій Варрон вперше згадує явище ступенювання у латинській мові і називає його *genus augendi* (збільшувальний вид), тобто під поняттям ступенів порівняння він розумів явище, яке має можливість збільшуватися. Варрон перелічує три ступені, називаючи їх номерами по-порядку: *primum, secundum, tertium* [Varro 1910, VIII, 52]. Харісій запропонував замість *genus augendi* назву *contentio*, що значило підсилення [Gram. Lat. 1857–1880, Char., I, 144].

Граматики IV – VI ст. широко використовують запропонований Палемоном термін і він набуває популярності. Важливо зауважити, що цей термін немає аналогів у грецькій граматичній термінології та є самостійним досягненням у термінології римлян.

Набув розвитку і тричленний поділ ступенів порівняння. Однак, термін *positivus* до свого затвердження пройшов певний шлях із варіантами назви: *absolutus* [Gram. Lat. 1857–1880, Consent., V, 342], *simplex* [Gram. Lat. 1857–1880, Donat., IV, 374], *primitivus* [Gram. Lat. 1857–1880, Char., I, 113]. Прісціан термін *positivus* трактує як вихідну форму прикметників, коли до уваги береться абстрактна якість без будь-якого порівняння "*qui absolutus per se ponitur non egens alterius coniunctione*" [Gram. Lat. 1857–1880, II, 374].

На створення терміна *comparativus* певний вплив мав діонісійський термін *συγκριτικόν*. Більшість римських учених [Gram. Lat. 1857–1880, Char., I, 113; II, 89; Donat., IV, 374] користувались саме ним, хоч Харісій вживає поряд і термін Варрона *secundus*.

Діонісій Фракійський окремим видом імен називає *ὑπερθετικόν*, що значить перебільшений, а в граматиці трактуємо як найвищий ступінь: "*ὑπερθετικόν δέ ἐστι τό κατ' ἐπίτασιν πρός πολλούς παραλαμβάνόμενον ἐν συγκρίσει, οἷον βραδύτατος, ἀριστος*" [Dionysius Thracis 1883, 28]. Римляни скалькували цей термін, послуговуючись суфіном від дієслова *superferre* і утворили лексему *superlativus*. Граматики оперують

цим терміном, трактуючи найвищий ступінь як форму, котра способом порівняння щось додає чи віднімає настільки, що предмет стає інакшим за інших [Gram. Lat. 1857–1880, Prob., IV, 56].

Як стає зрозуміло, питання розвитку понять та термінів у античній граматичній науці не було розв'язане, оскільки вчені не дійшли згоди як трактувати поняття ступенювання: одні вважали видом імен, інші – формою слова, дехто – самостійними лексемами.

У граматичній структурі сучасної української мови існують категорії, які виявляють ознаки двох або більше граматичних рівнів. З-поміж таких міжрівневих категорій в українському мовознавстві вирізняється категорія ступенів порівняння, яка реалізується у грамах вищого і найвищого ступенів. Заглядаючи в історію творення українських термінів, у М. Смотрицького, зокрема, знаходимо такі терміни: *положительный, разсудительный і превосходный* (ступінь) [Грам. 1619, 104–105].

Для позначення ступенів порівняння прикметників у працях граматистів початку ХХ ст. уживаними були такі терміни: *помениющий і побільшующий ступені прикметників* [Шерстюк 1918, 24]; *прикметники вищого і найвищого ступеня* (як у сучасній термінології) [Курило 1918, 144]; *рівні прикметників – звичайний, вищий, найвищий* [Левицький 1949, 56–57]; *ступені якості* (або порівняння) – *звичайний, вищий, найвищий* [Тимченко 1907, 16].

Не уникли терміни цієї категорії прикметників і розбіжності думок щодо їх кількості. У підручнику за редакцією І. Білодіда в прикметниках, крім вищого ступеня (або *компаратива*) виокремлюють найвищий ступінь (або інший термін – *суперлатив*), а також звичайний (інший термін – *нульовий*) ступінь як вихідну форму прикметникових утворень [СУЛМ 1969, 166]. К. Городенська ж слушно зауважує, що така "спроба виокремити звичайний ступінь суперечить самій суті цієї граматичної категорії, бо він не має порівняльного значення" [Вихованець 2004, 309].

Таким чином, розширення поняттєвого апарату при вивченні прикметника як морфологічної категорії вищого рангу, уточнення дефініцій понять спричинило істотні зміни як у кількісному, так і в якісному складі термінологічних найменувань на шляху до нормативного усталення в лінгвістичній термінології.

В статье рассматривается эволюционный путь становления имени прилагательного. Автор анализирует последовательное образование имени прилагательного как процесс формирования понятия о качественном признаке предмета. Семантико-синтаксический критерий, представленный в основе обозначения имени прилагательного, дает возможность отметить свойственные ему признаки, отделив его тем самым от имени (в общем понимании) в самостоятельную часть речи.

Ключевые слова: части речи, имя прилагательное, морфологическая категория, категория степеней сравнения.

The article considers evolutionary way of adjective formation. The author analyzes consistent formation of adjective as a process of formation of the notion on qualitative feature of subject. Semantics and syntactic criterion based on the definition of adjective gives possibility to note its natural characteristics, separating it from its name (in general conception) into independent part of speech.

Key words: parts of speech, adjective, morphological category, category of comparison.

Література:

1. *Безпояско О.К.* Іменні граматичні категорії / Безпояско – К.: Наук. думка, 1991. – 170 с.
2. *Бондарко А. В.* Теория морфологических категорий / Бондарко – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
3. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І.Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
4. *Грам. 1596* "Грамматика словенска" Л. Зизанія. – Вільно, 1596 //В кн.: Зизаній Л. Грамматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1980. – 190 с.
5. *Грам. 1619* "Грамматіки славенскія правильное сунтагма" М. Смотрицького. – Єв'є, 1619 // В кн.: Смотрицький М. Грамматика /Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1979. – 502 с.
6. *Кобов І. У.* Система грамматических понятий и терминов древнегреческого учения о языке: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.14 "Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови" / І. У. Кобов – К., 1973. – 75 с.
7. *Курило О.* Початкова грамматика української мови / О. Курило – К., 1918. – 120 с.
8. *Левицький Й.* Грамматика языка русского въ Галиции / Й. Левицький – Перемишль, 1849. – 128 с.
9. *Огієнко 1925* – Огієнко І.Український правопис із словником. – Львів, 1925. – 399 с.
10. *Осадца М.* Грамматика руського языка / М. Осадца – Львів, 1862.
11. *Пилипів О. Г.* Становление и развитие латинской грамматической терминологии (на основе морфологии): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.14 "Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови" / О. Г. Пилипів – Львів, 1990. – 16 с.
12. *Смаль-Стоцький С.* "Руска граматика" / С. Смаль-Стоцький Т. Гартнер – Львів, 1893. – 180 с.
13. *СУЛМ* Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [За заг. ред. І.К.Білодіда] – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
14. *Тимченко Є.* Українська грамматика / Є. Тимченко – К., 1907. – 179 с.
15. *Шерстюк Г.* Українська грамматика для школи / Г. Шерстюк – Полтава, 1909. – 44 с.
16. *Adelphotes: Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, Lviv-Lemberg, 1591 / Das Faksimile erweiterte Aufl. – München: Sanger, 1988, – 226 s.*
17. *Apollonius Dyscolus* Apollonii Dyscoli quae supersunt. Scripta minora /Recensuerunt apparatus criticum commentarium indices adiecerunt R. Schneider et G. Uhlig //In:Grammatici Graeci. – Vol. 1. Lipsiae, 1878. – 264p.
18. *Aristotelis Rhetorica et Poëtica* / Ed. ab I. Bekkere. – Berolini, 1859. – 206 p.
19. *Dionysius Thracis* Dionysii Thracis Ars grammatica / Ed. G. Uhlig. – Lipsiae, 1883. – 224 p.
20. *Gram. Lat.* Grammatici Latini / Ed. H. Keil. – V. 1–7. – Lipsiae, 1857–1880.
21. *Marcus Terentius Varro* Varronis Marci Terentii De lingua Latina quae supersunt / Rec. G. Gotz et F. Schöll. – Lipsiae: B. G. Teubner, 1910. – 340 p.